

Джерела та література

1. Клибанов А.И. Классовое лицо современного сектантства. – Л., 1928.
2. Кандидов Б.П. Религиозная контрреволюция 1918-1920 гг. и интервенция. – М., 1930.
3. Чудновцев М. Церковники и сектанты в борьбе против колхозов. – М., 1931.
4. Галактионов М. Классовый враг под сектантской личиной. – М.; Л., 1930.
5. Веров Я. Про секти і сектантів. – Ужгород, 1959.
6. Митрохин Л.Н. Баптизм. – М., 1974.
7. Митрохин Л.Н. Баптизм и современность. – М., 1964.
8. Калиничева З.В. Социальная сущность баптизма. 1917-1929. – Л., 1972.
9. Филимонов Э.Г. Баптизм и гуманизм. – М., 1968.
10. Поліщук Ю.Д. Баптизм колись і тепер. – Ужгород, 1976.
11. Любащенко В.І. Історія протестантизму: Курс лекцій. – К., 1995.
12. Савинский С.Н., Решетников Ю.Е. История русско-украинского баптизма. – Одесса, 1995.
13. Решетников Ю.Е. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса, 2000.
14. Державний архів Запорізької області.
15. Миллер И.Я. Краткое слово о проповеди // Баптист Украины. – 1926. – № 1.
16. Дацко П. Доклад Правления Союза об организации проповеднических курсов на Украине // Баптист Украины. – 1926. – № 1.
17. Костюков А.П. Информационный доклад правления Союза // Баптист Украины. – 1926. – № 1.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Summary

The article deals with the investigation of the spiritual growth problems of the Evangelical Christian-Baptists Confession communities in the southern part of Ukraine in the 20ties of the 20th century. On the basis of archive sources, the author considers the main obstacles to the spiritual growth of the communities and the ways to overcome them

В.О. Пащенко

БІЛЬШОВИКИ І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА. ВІЙНА ЗАМІСТЬ СПІВПРАЦІ

Однією з найтрагічніших сторінок історії України ХХ ст. є реалізація політичного курсу Комуністичної партії щодо релігії та церкви протягом 20–30-х рр. Відомо, що спочатку вона займала демократичні позиції в релігійному питанні. Так у першій програмі Російської соціал-демократичної партії (більшовиків), прийнятій II з'їздом у 1903 році, ставилось за найближче завдання таке: “Необмежену свободу совісті, слова, друку, зборів, страйків і спілок... Скасування станів і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності... Відокремлення церкви від держави і школи від церкви” [1.-С.62].

На початку ХХ ст. РСДРП(б) розгорнула боротьбу з втілення у життя вимог свободи совісті. В. Ленін особисто обґрунтував політику ставлення більшовицької партії та майбутньої держави нового типу до релігії та церкви. У статті “Соціалізм і релігія” він писав: “Релігія повинна бути оголошена приватною справою – цими словами передають звичайно ставлення соціалістів до релігії. Але значення цих слів треба точно визначити, щоб вони не могли викликати ніяких непорозумінь. Ми вимагаємо, щоб релігія була приватною справою щодо держави, але ми не можемо вважати релігію приватною справою щодо нашої власної партії” [2.-С.133]. Оскільки, на думку В. Леніна, партія більшовиків є союзом свідомих, передових борців за звільнення робітничого класу, то “такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темноти або мракобіссяництва у вигляді релігійних вірувань. Ми вимагаємо цілковитого відокремлення церкви від держави, щоб боротися з релігійним туманом чисто ідейною і тільки ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом. Але ми заснували свій союз, РСДРП, між іншим, саме для такої боротьби проти всякого релігійного обдурювання робітників. Для нас же ідейна боротьба не приватна, а загальнопартійна, загальнопролетарська справа” [2.-С.134-135].

Вимога непримиримого ставлення партії більшовиків до релігії зумовлювалась тим, що програма “комуністів побудована на науковому і, до того ж, саме матеріалістичному світогляді. Тому роз’яснення нашої програми неодмінно вимагає і роз’яснення справжнього історичного і економічного коріння релігійного туману. Наша пропаганда неодмінно вимагає і пропаганду атеїзму...” [2.-С.135].

Сказане – не виклик особливих принципових заперечень, якщо не брати до уваги принизливі оцінки релігії. Дійсно, будь-яка громадсько-політична організація, партія має повне право ввести у свою програму питання про боротьбу з релігією, внести в статут вимогу до членів організації вести пропаганду тих чи інших ідей, які не закликають до насильницьких дій, не суперечать чинному законодавству і загальнолюдським моральним нормам.

У царській Росії заклик до ідейних дискусій, у першу чергу, проти православної ідеології, на наш погляд, був історично виправданий, оскільки протягом XVIII – XIX ст. православна церква поступово перетворилася в державну, перебравши на себе ряд функцій органів влади, що суттєво зменшувало її авторитет серед мас віруючих, в очах передової громадськості. Свободи совісті як невід’ємного права громадянина імперії не знала. Двозначність подібної ситуації визнавало чимало церковних діячів.

Та наступив жовтень 1917 року, а за ним захоплення влади партією більшовиків. Він започаткував нову сторінку в сфері державно-церковних стосунків. Більшовицька партія здобула всі можливості для реалізації програмних установок з релігійного питання. Проте вже перші декрети, на думку багатьох дослідників недалекого минулого, РПЦ зустріла вороже, що особливо гостро виявилось у часи громадянської війни та перші повоєнні роки.

Але проблема ця значно складніша, багатогранніша і глибша, щоб розглядати її тільки з боку неприйняття церквою і окремими її діячами більшовицьких розпоряджень щодо релігійного життя в країні. Подібний підхід є однобічним, оскільки в основному базується на тезі про контрреволюційність духовництва і не допускає можливості помилкових, а почасти й відверто ворожих дій щодо церкви з боку держави.

Більшовицька держава, її політична система базувалась, як відомо, на марксизмі-ленінізмі, який оцінює релігію “як опіум народу”, “рід духовної сивухи” і відверто стоїть на позиціях войовничого атеїзму, на думку його ідеологів, – вищої форми атеїзму. Для нього притаманна яскраво виражена, хоча і нічим не обґрунтована ідеологічна підозрілість стосовно будь-яких проявів релігійності. У тісному зв’язку з гордою переконаністю марксизму-ленінізму у власній перевазі над іншими різновидами атеїзму стоїть його претензія на те, щоб не просто спростувати, але й пояснити релігію. Марксизм-ленінізм розкриває, згідно з точкою зору його теоретиків, соціальне коріння релігії, тим самим відповідаючи на запитання: чому релігія настільки стійка в своїх переконаннях? Він пояснює факт, якого не розуміли домарксистські атеїсти. Йдеться про те, що просвітництво неспроможне подолати вплив релігії на маси доти, поки не знищені соціальне коріння релігії – експлуатація людини людиною і потреба у владі, що випливає з неї (експлуатації).

“Тим самим марксизм-ленінізм, – слушно зауважує А. Ігнатов, – обґрунтовує і необхідність революційної боротьби проти капіталізму, що характеризує лише різновид атеїзму, який робить подібні висновки і знаходить своє практичне завершення в політичній боротьбі” (підкреслено А. Ігнатовим. – В.П.) [3.-С.26].

Якщо до цього додати, що тоталітаризм, на якому також базувалася політика молодого соціалістичної держави, виключає із життя все, що хоч якось могло суперечити поглядам вождів на політичний перебіг подій, то стане зрозумілим, що боротьба ідей мала неминуче перерости у справжню війну, яка вестиметься переважно під гаслами боротьби проти буржуазної ідеології. Причини свавілля органів влади крилися у гіпертрофованому тлумаченні ролі релігії та церкви в минулому і нехтуванні того факту, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки народного мистецтва, музики, що органічно включаються в культ. Діалектичний зв’язок між власне релігійними і загальнолюдськими аспектами релігійного комплексу зумовив те, що останній може бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність, і розвивати здібності, об’єднувати зусилля людей різних орієнтацій. На практиці воно (свавілля) вилилося в боротьбу з власним народом, спричинило силові методи боротьби проти носіїв релігійної ідеології, знищення матеріальної бази церкви, започаткованих з перших місяців після жовтневого перевороту 1917 року. Незважаючи на значну кількість публікацій з проблем ставлення партії більшовиків і Радянської держави до православної церкви, залишається чимало нез’ясованих питань, серед яких актуальним є дослідження форм і методів боротьби влади із церквою.

Зазначимо, що вище політичне керівництво Росії вже перших днів приходу до влади постійно і нещадно звинувачувало Руську православну церкву в антирадянській агітації, участі у

контрреволюційних змовах. Уже на початку січня 1918 року влада завдала РПЦ відчутного удару. Не дочекавшись прийняття декрету про відокремлення церкви від держави, більшовики реквізували ряд храмових і культових споруд, їхнє майно при колишньому царському дворі в Петрограді та його околицях, частину церков на території Московського Кремля, де зберігалось чимало православних реліквій: мощі святих, ікони, хрести, меморіальні речі, які належали видатним релігійним діячам минулого. Незабаром Рада Народних Комісарів ухвалює рішення про надання наркоматам права закривати церкви при державних установах, тобто тисяч храмів, які існували для відправлення релігійних потреб державних службовців. 20 січня 1918 року церкву позбавляють будь-яких державних грошових асигнувань, компенсацій [4.-С.27].

Ці, власне, незаконні дії урядових органів стали підставою для патріарха Тихона піддати анафемі нову владу.

23 січня 1918 року був опублікований декрет “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, який, незважаючи на відносну прогресивність, серед віруючих і духовництва викликав неоднозначну реакцію, оскільки не дав чітких відповідей на багато запитань. Залишалось незрозумілим, що означає право навчати дітей релігійним дисциплінам приватним способом. Релігійним об’єднанням відмовляли у праві бути юридичною особою, що суттєво обмежувало їхню діяльність. Декрет не вніс у стосунки молоді держави і церкви спокою і взаєморозуміння, а, навпаки, визначивши послідовність більшовиків у своєму ставленні до РПЦ, ще більше ускладнив ситуацію [4.-С.40].

Незадоволення церкви релігійною політикою Раднаркому наростало, що вилилося в нове прокляття властей патріархом Тихоном. У ньому, зокрема, наголошувалося: “Батьки! Якщо діти ваші – більшовики, вимагайте владою, щоб відреклись вони від помилок своїх, щоб принесли каяття у великому гріху, а коли не послухають вас, зречіться їх.

Дружини, якщо чоловіки ваші – більшовики і завязі у служінні сатані, підіть від чоловіків ваших, урятуйте себе і дітей від зарази, що гробить душу.

Не може бути у православного християнина спілкування із слугами диявола...

Церква Православна закликає вас на захист православної віри. Іуди-зрадники розідрали нашу землю, батьківщину, а тепер прагнуть позбавити нас благодатного притулку Церкви Православної, руйнують, ображають і оскверняють і храми Божі.

Через гріхи наші, через маловір’я наше послав нам випробування Господь. Забули ми Бога, Бог залишив нас. Землі наші сповнені кров’ю, і міста сповнені неправдою. Але милосердний Вседержитель! Покайтесь, гарячою молитвою покличете допомогу Господа сил і скиньте із себе “руки чужих” – одвічних ворогів віри Христової, які оголосили себе самозвано “народною владою”.

Церква Православна звертається до вас, православні: станьте на захист ображеної та пригнобленої нині святої Матері нашої.

І якщо ви не послухаєте Церкву, будете не синами її, а учасниками жорстокої справи сатанинської, що твориться відкритими і таємними ворогами Христової істини” [5.-С.302-303].

Напругу в стосунках держави і церкви могла пом’якшити зустріч делегації Помісного собору із представниками РНК РСФРР, яка відбувалась у березні 1918 року. Члени уряду заявили, що всі наступні декрети, які стосуватимуться церкви, розроблятимуться за участю релігійних організацій. Проте це залишилося тільки обіцянкою.

З початком громадянської війни обстановка загострилася ще більш. Уряду заважав легально працюючий Помісний собор, який відкрито засуджував чимало рішень влади. Було вирішено заарештувати патріарха Тихона. Привід для арешту на той час був стандартний: “контрреволюційна діяльність”. А своїми виступами та зверненнями, як ми пересвідчилися, першоієрарх давав не вельми перебірливим у методах боротьби з опонентами більшовикам для цього досить підстав. Восени 1918 року прокотилася хвиля арештів священників. Помісний собор перестав працювати. Але не треба думати, що православне духовництво змиралося з таким станом речей. Із віктарів багатьох церков нерідко гостро критикувалася нова влада. У січні–жовтні 1918 року по Росії прокотилася хвиля опору спробі втілити в життя декрет про відокремлення церкви від держави. Більшість духовництва, маса віруючих не визнавали законність влади більшовиків [6.-С.12]. Патріарх Тихон осудив підписання Брестського миру.

У 1917–1918 рр. більшовики фактично розпочали “війну” з релігією. Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні. Обидві сторони намагались заявити своє беззастережне право на істину, бути духовним вождем народу. Проте, попри все, перший крок до діалогу, гадаємо, мала зробити держава, що виробляла ідеологію, супротивну багатомільйонним масам віруючих. Але впевнені в перемозі соціалістичного суспільства, у якому немає місця релігії, більшовики не зробили та і не могли зробити в силу панування ідеологічних постулатів марксизму-ленінізму кроку назустріч церкві, що дозволило б не тільки виправити власні

помилки, але й кинути зерна миру в розтривожене суспільство. Складалася парадоксальна ситуація: церква була більше зацікавлена у виконанні властями декрету про відокремлення церкви від держави.

Хвиля репресій проти духовництва, зокрема і неодноразові арешти патріарха Тихона, не припинились і після того, як восени 1919 року він відмовився благословити “білий рух”.

1920 рік не вніс майже ніяких змін у стосунки держави і православної церкви. Незважаючи на зміцнення становища Радянської Росії, на політичні установки VIII та IX з’їздів партії про шкідливість атак на церкву, духовництво продовжували вважати чужим елементом, застосовувати до нього репресивні заходи.

Тривала братовбивча громадянська війна, здавалося б, мала спонукати партію та державу відійти від революційного максималізму у питаннях, що стосувалися релігії та церкви. Адже наприкінці 1920 року православне духовництво у своїй масі все більше дотримується курсу аполітичності та нейтралітету у справах земних. У листі до РНК РСФРР від 6 грудня 1919 року патріарх Тихон, наприклад, наголошував: “Що багатьом заходам народних правителів я не співчуюю і не можу співчувати як служитель Христових начал, цього не приховую і про це відверто сказав у зверненні до Народних Комісарів перед святкуванням річниці Жовтневої революції. Але тоді ж, і так же відверто заявив, що не наша справа судити про земні власті, Богом допущені, а тим більше здійснювати дії, спрямовані на їх повалення. Наш обов’язок лише вказувати на відступи людські від великих Христових заповітів любові, свободи і братства, викривати дії, які ґрунтуються на насиллі і ненависті і кликати всіх до Христа” [5.-С.306-307].

У зверненні до Голови ВЦВК М. Калініна від 9 серпня 1920 року патріарх Тихон визнає, що декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви і Конституція РСФРР проголошують і забезпечують повну свободу совісті. Не викликав у глави РПЦ заперечення і сам принцип відокремлення церкви від держави. Але його глибоко обурювало неприховане втручання державних органів у внутрішнє життя церкви, зокрема блюзнірська кампанія х розкриття мощів святих угодників, примітивне й убоге звинувачення одним із працівників Наркомату юстиції І. Шпіцбергом патріарха у спекуляції церковними свічками. Першоієрарх справедливо вимагав неухильного дотримання органами влади ними ж прийнятого законодавства.

Відповідь “Всеросійського старости” була справді езуїтською: “У відповідь на Ваше звернення до мене повідомляю Вам: коли Ви вважаєте, що згадані у Вашій заяві службові особи є порушниками декретів Радянської влади з питань відокремлення церкви від держави, то Вам надається право, як всякому громадянину Радянської Республіки, притягнути у загальному порядку до суворої відповідальності незалежно від службового становища тих, незаконні дії яких Вами можуть бути доведені” [5.-С.307-308].

Відповідь М. Калініна зумовлювалася політичним курсом РКП(б) щодо релігії, виробленим VIII з’їздом партії, що відбувся у березні 1919 року і закріпленим у програмі партії. Цей з’їзд започаткував планомірний наступ на церкву. Але реалізувати програмні установки партії на боротьбу з релігією (фактично з релігійними об’єднаннями. – В.П.) у умовах громадянської війни не вдалося. Привертає увагу та обставина, що у виступах і статтях В. Леніна воєнного періоду не йдеться про реакційну роль церкви. Чому? Адже, за твердженням деяких радянських дослідників, РПЦ займала відверто ворожу позицію щодо більшовиків. Ймовірно, така позиція керівників соціалістичної держави була викликана тактичними міркуваннями, спробами не загострювати стосунки між молодістю радянською владою та віруючим населенням. Поза увагою не залишається й інший підхід. Йшла громадянська війна з притаманними їй жорстокими законами. Гинули тисячі ні в чому не винних людей як віруючих, так і безвірників. Розправа над духовництвом вписувалась у загальнолюдську трагедію. Теза про реакційну роль РПЦ виникла дещо пізніше, коли відокремлена від держави церква своїми гуманістичними закликами до толерантності, миру і спокою об’єктивно сприяла підвищенню власного авторитету. Ця обставина дає ключ до розуміння того, що намічений VIII з’їздом партії наступ на релігію розпочався дещо пізніше.

У 1921 році при ЦК партії була створена антирелігійна комісія, яка планувала й організовувала боротьбу з релігією та віруючими на всій території країни. Аналогічні комісії утворювалися на місцях. З цього часу, як слушно зауважує С. Савельєв, духовне життя країни проходить ніби на окупованій території, де окупант — державна ідеологія. До складу комісії, як правило, входили люди, які не розумілися у специфіці релігії. “Чим цих людей заряджали референти і консультанти ДПУ-НКВС (Державного політичного управління та Народного Комісаріату внутрішніх справ. – В.П.), – пише С. Савельєв, – тим вони і вистрілювали... А втім, члени комісії на чолі з Ом. Ярославським паплюжили, громили й знищували цілі напрямки релігійної та моральної думки в Росії” [7.-С.35].

На початку 1922 року почав виходити філософський і суспільно-політичний журнал “Під прапором марксизму”, створений з метою пропаганди войовничого матеріалізму й атеїзму і для боротьби проти “дипломованих лакеїв попівщини”. У березні 1922 року на його сторінках

з'являється стаття В. Леніна “Про значення войовничого матеріалізму”, у якій автор вимагав покінути із дилетантським підходом у роботі: “Такий журнал повинен бути... органом войовничого атеїзму. У нас є відомство чи принаймні державні установи, які цією роботою відають. Але провадиться ця робота надто мляво, надто незадовільно, зазнаючи, очевидно, на собі гніту загальних умов нашого істинно російського (хоч і радянського) бюрократизму” [8.-С.23]. Наскільки узгоджуються між собою декрет про відокремлення церкви від держави і проведення антирелігійної пропаганди державними органами, В. Леніна, очевидно, не цікавило.

Цю статтю В. Ленін писав 14-15 березня, а вже 19 березня з'явився дуже жорстокий “Лист В.М. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б)”, у якому В. Ленін вимагає провчити духівництво так, “щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати”. Із захопленням В. Ленін підкреслює: “Один розумний письменник із державних питань справедливо сказав, що коли необхідно для здійснення певної політичної мети піти на ряд жорстокостей, то слід здійснювати їх найенергійніше і в найкоротший термін, бо тривалого застосування жорстокості народні маси не витримують. Це міркування... ще підкріплюється тим, що за міжнародним становищем Росії для нас, вірогідно, після Генуї (міжнародної конференції, що відбулася в 1922 році. – В.П.) виявиться, або може виявитися, що жорстокі заходи проти реакційного духівництва будуть політично нераціональні, можливо, занадто небезпечні. Нині перемога над реакційним духівництвом забезпечена нам повністю” [9.-С.192-193]. Треба відзначити суперечливість між словами В. Леніна і діями влади. Глава уряду закликає до боротьби тільки з реакційним духівництвом, жертвами ж влади ставали всі без винятку релігійні громади та їхні вірні.

1922 року з'явився ще один документ ЦК РКП(б) про необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання. “Директиви ЦК РКП(б) радянським і партійним органам (підкреслено нами. – В.П.) у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп взагалі”. Вимога ЦК до рад займатися антирелігійною пропагандою, згідно з ухвалами Х з'їзду партії, ще раз освідчує, що всупереч декрету про відокремлення церкви від держави партія вимагала від державних органів посилити антирелігійну роботу.

Діяльність керівної верхівки РКП(б) з релігійного питання характеризує в негативному плані і такий аспект. На початку 20-х років саме органи ДПУ, виконуючи директиву керівництва партії, зайнялись розкольніцькою роботою головним чином серед православного духівництва. Започаткував цю ганебну акцію, імовірно всього, лист Л. Троцького до членів ЦК РКП(б) від 15 травня 1922 року під грифом “Цілком таємно”, якому передувало опубліковане у компартійній “Правді” днем раніше звернення до “Віруючих синів православної церкви Росії”, підписане групою духівництва. У ньому засуджувалась контрреволюційна діяльність тих священнослужителів і церковних ієрархів, які, мовляв, займаються організацією протидії державній владі у різних її починаннях на благо трудящих. Автори листа просили дозволу на скликання собору “для суду над винуватцями церковної розрухи, для вирішення питання про управління церквою і про встановлення нормальних відносин між нею і радянською владою” [9.-С.197].

Л. Троцький оперативно зреагував на звернення групи священників, зрозумівши, що це можна використати з політичною вигодою. Уже 16 травня він звернувся з листом до членів політбюро ЦК РКП(б), у якому закликав підтримати “прогресивне духівництво”, що й робилося в наступні роки аж до самоліквідації руху, який дістав назву обновленського.

Отже, у перші роки мирного будівництва “кавалерійська атака” на релігію та церкву, яка не принесла очікуваних результатів, за ініціатики РКП(б) і при її безпосередньому керівництві замінювалася наступом на церкву. Ідейна боротьба двох світоглядів перетворювалася фактично у розправу над релігійними об'єднаннями, що означало початок духовного поневолення цілого народу. Більшовики грубо розтоптали законні права десятків мільйонів власних громадян, особливо прихильників православ'я. Партійні комітети залучали, вірніше, зобов'язували державні органи займатися антирелігійною роботою, яка фактично перетворилась у боротьбу з релігійними організаціями, з Руською православною церквою, з дійсно широким втягуванням у неї силових органів. В окремі періоди боротьба набувала крайніх форм і велась за такими основними напрямками:

- 1) економічні утиски духівництва та віруючих;
- 2) розкольніцька діяльність серед духівництва та віруючих;
- 3) постійні переслідування церковнослужителів та репресії проти них.

Україна до кінця 1922 року формально залишалась самостійною державою. Але її не обминули ті процеси державно-церковних відносин, що відбувалися в Росії. Керівники радянської України – члени більшовицької партії, пов'язані залізною партійною дисципліною, мусили виконувати політичні настанови, а то й прямі вказівки політбюро, ЦК РКП(б) з релігійних питань. Треба врахувати й те, що більшість православних парафій України підпорядковувалась патріарху Тихону й

опосередковано відчувала “турботу” про церкву центральних і партійних і державних органів. Тому спробуємо прослідкувати, як реалізовувався один із вищеназваних напрямків боротьби держави проти РПЦ на прикладі України шляхом конфіскації церковних коштовностей на допомогу голодуючим Поволжя.

Відомо, що голод 1921 року охопив значну територію Росії, північ і захід Казахстану, південь України. Ще зовсім недавно причиною голоду вважали тяжке економічне становище країни, занепад сільського господарства у зв'язку з імперіалістичною війною, боротьбою проти іноземної та внутрішньої контрреволюції, кризою на транспорті, а також природними факторами – посухами 1920 та 1921 років. Але чи не найважливішою причиною голоду була політика продрозкладки і насильне викачування ресурсів із села, навіть тоді, коли запасів хліба не залишалося на засів. Але і в умовах мирного будівництва РКП(б) не відмовилася від методів революційного насильства. Особливо згубною ця політика виявилася для України, яку з перших місяців існування радянської влади партія більшовиків вважала невід'ємною частиною Радянської Росії.

Уже з осені 1921 року в Україні почала лютувати смерть. Проте вищі партійні та радянські органи республіки офіційно визнали це тільки в грудні. У травні 1922 року у степових губерніях України вже голодувало 3,8 млн чол., а по всіх губерніях – до 5,6 млн чол., що становило 25 відсотків їхніх жителів [10.-С.3].

Проте Раднарком РСФРР навіть цього складного часу продовжував, хоча й у менших обсягах, висмоктувати хліб з України. О. Мовчан слушно зауважує, що найбільша провина за голод в Україні лягає на українських державних і партійних діячів. Спочатку вони запліщували очі на всенародне лихо із суто політичних міркувань – щоб не створювати паніки [11.-С.39-40], а потім не виявляли достатньої наполегливості перед Москвою для захисту населення республіки.

За такою економічною та політичною ситуацією Росія та формально незалежна Україна розпочали боротьбу з голодом. Державні органи, громадські організації чимало зробили для врятування людей. Проте далеко не всі можливості і резерви були використані. І тоді постало питання про вилучення із церков і монастирів коштовностей, за рахунок яких держава вирішила закупити якусь частину конче необхідного збіжжя. Але чи була необхідність таких конфіскацій церковних цінностей у лютому 1922 року?

Однозначно відповісти на це важко. Нам здається перебільшеним звинувачення церкви у тому, що вона обмежилася лише закликами духівництва до народу покаятися і майже не займалася реальною допомогою голодуючим. Для підтвердження цієї версії радянські автори наводили факти про монастирські запаси продовольства, інших матеріальних цінностей, які церковники воліли краще закопати, ніж передати радянській владі.

Насправді, патріарх Тихон, інші православні ієрархи ще влітку 1921 року, шукали можливість участі релігійних організацій у боротьбі з голодом. Патріарх провів кілька богослужінь, під час яких закликав віруючих робити пожертвування грошима, коштовностями, які мали піти на допомогу голодуючим.

Але він прекрасно розумів, що подібні заходи становища не поліпшать. Необхідна систематична цілеспрямована робота з врятування голодних губерній. Патріарх вважав, що виконання цього завдання може взяти на себе спеціально створений орган. 17 серпня першоієрарх направив до ВЦВК лист, де повідомляв про своє звернення до віруючих країни та світової спільноти і про створення відповідного церковного комітету.

Президія Допголу (комісії утвореної ВЦВК на чолі з М. Калініним. – В.П.), одержавши лист патріарха, визнала доцільною діяльність церковного комітету. 22 серпня патріарх Тихон опублікував відозву до вірних, у якій закликав допомогти голодуючим. Після цього у храмах розпочався збір пожертвувань. Проте через кілька днів члени позаурядового комітету були запідозрювані у контрреволюційній діяльності і за наполяганням В. Леніна політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про арешт його членів. 30 серпня “Правда” опублікувала урядове повідомлення про розпуск цієї громадської організації. Відтепер всі грошові надходження мали здаватися комісії, утвореній ВЦВК.

У ЦК РКП(б), Раднаркомі, інших відомствах знайшлися впливові службові особи – Л. Троцький, Г. Зінов'єв, Ом. Ярославський, П. Красиков, М. Бухарін, які заперечували участь церкви у наданні допомоги. З другого боку, за умов лютування голоду М. Калінін, О. Риков, Л. Каменєв погоджувалися на допомогу церкви в боротьбі з лихом. Одночасно все наполегливіше почали звучати заклики найбільш нетерплячих борців із релігією відібрати всі церковні цінності для обміну їх за кордоном на хліб. Наводились мости із зарубіжними діловими колами, які були готові взятись за спекуляцію предметами російського і церковного мистецтва [4.-С.193,197].

2 січня 1922 року Президія ВЦВК приймає постанову “Про ліквідацію церковного майна”, у якій, власне, робились перші спроби продажу церковних коштовностей за кордон. 16 лютого Президія ВЦВК постановила розпочати збір коштовностей для потреб голодуючого населення

Поволжя, за умови, що цей захід не порушить інтересів релігійних об'єднань. М. Корзун підкреслює, що під впливом прихожан частина духовництва порушила постанову патріарха Тихона і брала участь у цих заходах [12.-С.40].

Але про які постанови патріарха йдеться? У жодному офіційному документі РПЦ не зустрічаються заклики чинити опір добровільній передачі цінностей для допомоги голодуючим. Навпаки, 19 лютого особливою відозвою патріарх благословив такі пожертвування.

23 лютого ВЦВК прийняв постанову про вилучення церковних цінностей, згідно з якою в протягом місяця з дня опублікування у пресі спеціальні комісії мали вилучити із церковного майна всі предмети із золота, срібла і коштовного каміння, “які суттєво не впливають на інтереси самого культу, і передати у фонд Наркомфіну із спеціальним призначенням для фонду Центральної комісії допомоги голодуючим” [13]. Для планомірного проведення заходу, організації точного обліку і передачі органами Наркомфіну коштовностей у кожній губернії утворювалися місцеві комісії. Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов'язковим залученням віруючих. 28 лютого “Известия” опублікували інструкцію ЦК Допголу і Наркомату юстиції про порядок вилучення церковних цінностей. Щоб краще зрозуміти причини опору віруючих, духовництва рішенням ВЦВКу, доцільно навести витяг окремих її положень:

1. Представники груп віруючих мають право вносити до протоколу передачі голодуючим предметів, без яких відправлення богослужіння неможливе, і заміни їх іншими менш цінними. Якщо ж серед відібраних коштовностей знаходяться речі, що належать губмузеям, вони вилучаються із храму під наглядом представника місцевого відділу музеїв аж до особливого розпорядження комісії з вилучення церковних коштовностей...

2. Губфінвідділ та повітфінвідділи, а також губдопголи та повітдопголи зобов'язані раз на місяць подавати до Цека комісію Допголу та Наркомфіну дані про вилучені предмети: золоті та срібні у вагових одиницях, коштовне каміння у штуках із зазначеною назвою їх; щомісячно подавати детальний звіт для публікації в газетах [13].

Ця інструкція мимоволі, поза бажанням своїх авторів, підтверджує, що вилучення коштовностей із церков і монастирів було самоціллю, бо інакше як зрозуміти, чому вилучені коштовності історико-культурного значення мають зберігатися невизначений час у музеях. Організатори кампанії вже тоді розраховували на довготривалість. І свідченням того є вказівка про щомісячну інформацію для друкування в газетах, хоч згідно з постановою ця робота мала закінчитися протягом місяця.

28 лютого з'явилося послання патріарха Тихона про допомогу голодуючим і про вилучення церковних коштовностей, яке більшовицька ідеологія трактувала однозначно контрреволюційним, спрямованим на підлив радянської влади. Насправді, відкидаючи безпідставні звинувачення на адресу церкви, першоієрарх наголошував: “Ми допустили, зважаючи на надзвичайно тяжкі обставини, можливість пожертвування церковних предметів, що не освячені і не мають богослужбового користування. Ми закликаємо віруючих дітей Церкви і нині до таких пожертвувань, лише одного бажаючи, щоб ці пожертвування були відгуком люблячого серця на потреби ближнього, щоб вони дійсно надавали реальну допомогу страждаючим братам нашим. Але ми не можемо схвалити вилучення із храмів, хоч би і через добровільні пожертвування, священних предметів, уживання яких не для богослужбової мети забороняється канонами Вселенської Церкви і карається як святотатство – миряни – відлученням від неї, священнослужителі – позбавлення сану (Апостольське правило 73 ...)” [14].

Вилучення коштовностей викликало неоднозначну реакцію віруючих і духовництва. У радянській літературі загальноприйнятою була точка зору, що духовництво, виконуючи вимоги секретної інструкції патріарха, де, зокрема, зазначалося: “Важливо не що давати, а кому давати”, активно виступило проти акції, намагалося втягнути у боротьбу широкі маси віруючих. Повсюди церковники нібито зачитували відозву патріарха та поширювали чутки про те, що церковні скарби підуть на утримання Червоної Армії тощо. На різних зборах, скликаних за ініціативою духовництва, з провокаційною метою складалися й обговорювалися протести й ультиматуми, які направлялись в органи радянської влади.

У релігійних виданнях, наукових публікаціях останніх років, навпаки, підкреслюється, що вилучення церковних коштовностей викликало повсюди народне обурення. Де ж істина? Якщо були провокації з боку духовництва, то чому їх підтримували сотні тисяч рядових віруючих? Чому опір переростав у збройні виступи чи навіть справжні повстання проти радянської влади?

Якщо широкі маси не погоджувались з вилученням церковних цінностей, то чи відповідала у такому разі інтересам народу державна політика, нехай і продиктована благородною метою? Чи не краще було при тодішній ситуації в ім'я збереження громадянського миру шукати інші шляхи для допомоги голодуючим?

Відповідь, на нашу думку, у тому, що у черговий раз більшовики зробили ставку на силу, яка цілком закономірно викликала опір подібним методам управління державою.

Сумнівним залишається питання про антинародну суть секретної інструкції патріарха Тихона. Незрозуміло, чому і до сьогодні вона не опублікована в повному обсязі, що дало б відповідь на вкрай складну ситуацію з акцією вилучення коштовностей. На жаль, уперше надрукований ще в 1927 році в більшовицькому “Антирелигиознике” витяг “мандрує” понад сім десятиліть із книги в книгу. “Ми з гнівом відкидаємо й караємо відлучення від церкви навіть добровільне пожертвування священних риз і чаш: важливо не що давати, а кому давати. Читаючи рядки послання нашого, вкажіть про це своїй пастві на зібраннях, де ви можете і повинні боротися проти вилучення цінностей...” [15.-С.59].

Патріарха Тихона звинувачували у лицемірстві. Але як би там не було, є речі, без яких церква як певна структурна одиниця існувати не може. Першоієрарх протестував проти вилучення лише священних риз і чаш, а не всього церковного майна, що не суперечило “Циркуляру з питання про відокремлення церкви від держави”, виданому Наркомюстом у грудні 1918 року.

Визначеній стратегії відповідала політика втілення у життя декрету, основні положення якого були вироблені на засіданні політбюро за участю Л. Каменєва, Й. Сталіна, Л. Троцького та В. Молотова. У затверджених директивах щодо вилучення церковних коштовностей вказувалось: “1. У центрі і губерніях створити секретні керівні комісії з вилучення коштовностей... До всіх цих комісій має обов’язково входити або секретар губкому, або завідувач агітпропвідділу (РКП(б). – В.П.). Примітка: У найважливіших губерніях установити ближчі терміни вилучення, у менш важливих – більш пізні, після того як відомості про вилучення у Петрограді та інших центральних губерніях поширяться по всій Росії... 3. У губернських містах до складу комісії залучається комісар дивізії, бригади чи начальник політвідділу. 4. Нарівні з цими секретними підготовчими комісіями є офіційні комісії чи столи при комісіях допомоги голодуючим для формального приймання коштовностей, переговорів з групами віруючих та ін.... 5. У кожній губернії призначити неофіційний тиждень агітації та попередньої агітації з вилучення коштовностей (звичайно, не оголошуючи такого тижня). Для цього підібрати кращих агітаторів і, зокрема, військових. Агітації надати характеру, далекого від всякої боротьби з релігією і церквою... 6. Одночасно з цим внести розкол у духовництво, проявляючи при цьому рішучу ініціативу і беручи під захист державної влади тих священників, які відкрито виступають на користь вилучення... На випадок виявлення як організаторів виступу буржуазних купецьких елементів, колишніх і т.д. арештовувати їх заправил. У разі потреби, особливо, коли чорносотенна агітація зайшла надто далеко, організувати маніфестацію за участю гарнізону при зброї з плакатами: “Церковні коштовності для врятування життя голодуючим” і т.д. 10. Попів, які користуються особливим авторитетом, по можливості не чіпати до кінця кампанії, але офіційно (під розписку через губполітвідділ) попередити їх, що на випадок яких-небудь ексцесів вони відповідають першими. 11. Одночасно з агітаційною роботою має йти організаційна: підготувати відповідний апарат для самого обліку і вилучення з таким розрахунком, щоб ця робота була проведена у найкоротший термін. Вилучення краще за все починати з якої-небудь церкви, на чолі якої стоїть лояльний піп. Якщо такої немає, починати з найвизначнішого храму, ретельно підготувавши всі деталі (комуністи мають бути на всіх сусідніх вулицях, не допускаючи нагромадження, надійна частина, краще всього частина особливого призначення, має бути поблизу і т.д.). 12. Повсюди, де можливо, випускати у церквах, на зборах у казармах представників голодуючих з вимогою якнайшвидшого вилучення коштовностей...” [9.-С.194-195].

Останнім часом з’являються публікації, які по-новому розглядають кампанію з вилучення цінностей. Використовуючи приховані десятиліттями архівні матеріали, дослідники дійшли думки, що не турбота про голодуючих мала вирішальне значення при проведенні кампанії. Свідчення цьому – повільність у прийнятті постанови ВЦВК. А в Україні аналогічна постанова ВУЦВК була прийнята аж 8 березня 1922 року, коли голод уже давно лютував у більшості губерній і люди гинули тисячами. До речі, постанова ВУЦВК слово у слово повторила постанову ВЦВК, змінено було хіба що сполучення “у Поволжі”. Симптоматично, чи не так? Впровадження постанови почалося ще пізніше. У Миколаєві до вилучення коштовностей приступили, наприклад, 25 квітня, у Херсоні – 20 квітня, у Полтаві – 23 квітня, у Ромнах – 16 травня, у Зінкові – 1 червня, у Гадячі – 7 червня. Загалом кампанія в Україні пройшла без особливого ентузіазму, мляво, про що з жалем писав у своєму листі 8 листопада 1922 року секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський [16.-Ф.П9032.-Оп.1.-Спр.37.-Арк.103].

На засіданні центральної комісії з вилучення церковних коштовностей при ВУЦВК 31 травня відзначалось, що, незважаючи на крайній термін завершення кампанії – 25 травня, у Катеринославській та Миколаївській губерніях робота ця ще не завершилась. Як підкреслював у виступі голова комісії М. Скрипник, “вилучення пройшло незграбно, тобто у тому значенні, що вилучено не все”. Постанова центральної комісії була досить суворою: “Зажадати від голів Катеринославської та Миколаївської губерній пояснення про невиконання завдань республіки, яке

виявилось у незавершенні в термін вилучення церковних коштовностей, з метою передачі винних суду ревтрибуналу.

Запропонувати всім губвилучкомам негайно і ретельно перевірити у церквах губерній інвентарні книги та списки 1917 року, за якими перевіряти, чи все вилучено.

При відсутності книг і списків 1917 року, а також і цінностей, згідно зі списками, складати точні акти, які передавати судово-каральним органам, і лише через останні устанавлюється міра злочину... Наркомюсту запропонувати дати вказівку всім нарсудам і ... трибуналам звернути серйозну увагу на справи, що виникли у зв'язку із вилученням церковних коштовностей. Зажадати від усіх губвиконкомів дані про число осіб, відданих під суд за злочини, пов'язанні із вилученням церковних коштовностей.

Комісія відзначає, що Харківський, Миколаївський, Чернігівський, Волинський, Полтавський, Катеринославський губвилучкоми при перевірці втрат інвентарних книг 1917 року виявили бездіяльність і недостатню увагу у справі боротьби із голодом, чим не дотримали директиви центру, і тому (наполягає) зажадати перевірити роботи всіх губвилучкомів. Запропонувати всім губвилучкомам у тижневий термін замінити всі залишенні коштовності, які не є цінними. Запропонувати всім губвилучкомам провести додаткову кампанію з вилучення, не залишаючи абсолютно нічого, що тільки є коштовним" [17.-Ф.2.-Оп.2.-Спр.465.-Арк.4].

На місцях, очевидно, було чимало людей, які розуміли справжній характер кампанії, тому і не поспішали. В архівах знаходяться матеріали, які свідчать про те, що "батіг" із центру, образно кажучи, весь час ляскав над головами виконавців. Голова ЦК вилучкому М. Скрипник, виконавець волі ЦК РКП(б), 28 квітня направив у ЦК КП(б)У телеграму такого змісту: "Житомир фактично саботує у справі вилучення, незважаючи на дату, оголошену президією ВУЦВКа. Прошу по партійній лінії примусити Житомирський губком працювати з вилучення з необхідною відповідальністю".

2 червня М. Скрипник направив ще одну телеграму до ЦК партії про зволікання кампанії на Полтавщині: "Постановою пленуму Полтавського губвиконкому вилучення коштовностей продовжено до 5 червня. ЦК вилучкому крайній термін встановив 25 травня. Прошу терміново дати вказівку про негайне завершення кампанії" [17.-Ф.2.-Оп.2.-Спр.465.-Арк.14, 16].

Коштовне майно у кращому випадку передбачалося вилучити протягом місяця. Якщо взяти до уваги необхідність його доставки до центру, закупівлю і транспортування хліба, іншого продовольства за умов ущент зруйнованого транспорту, то стає очевидним, що золото і срібло для врятування голодуючих Поволжя та інших регіонів навряд чи було потрібно, у всякому разі їхнє тотальне вилучення із церков і монастирів.

Думка про те, що допомога голодуючим не була головною в кампанії, підтверджується і пунктом затверджених 20 березня політбюро директив, у якому практично заборонялося замість коштовностей вносити їхню вартість грошима чи продовольством. Рішення центрального партійного органу негайно продублювали на місцях. У листі ЦК КП(б)У губкомам партії від 4 травня 1922 року наголошувалось: "Досить гостро при вилученні коштовностей місцеве населення висловлює наполегливі тенденції до негайного обміну вилученого там же, на місцях, на хліб. Тут, на місцях, необхідно широко інформувати населення про сувору централізацію майна, що приймається у фонд ЦК Допголу та про єдину можливість реалізації його на хліб тільки за кордоном" [18.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1450.-Арк.106].

Ця директива політбюро ще раз підтвердила справжню мету вилучення церковних речей – нанести удар так званому політичному противнику, принизити його в очах особливо сільського населення. Водночас ця акція відволікала народ, зокрема рядових партійців, від невдач внутрішньої та зовнішньої політики.

Ще одну причину розправи з церквою московський автор В. Алексєєв убачає в засиллі тодішніх лівацьких настроїв у партійних і радянських органах. "Ліваки у надії на швидку світову революцію, – пише автор, – намагались швидше зруйнувати "бастіони реакції" у післяжовтневій Росії, що стала, за словами Л. Троцького, "плацдармом прийдешньої світової пожежі". Одним із таких "бастіонів" ліваки вважали релігію" [19.-С.97].

Вилучення коштовностей мотивувалося в першу чергу політичними потребами. У бажанні встановити монополію на безмежну владу, а відтак право панувати в усіх сферах життя суспільства і кожної людини, зокрема і в її духовному світі, об'єдналися інтереси тодішніх партійних і державних чиновників і лівацьких ультрареволюціонерів. Їхньою жертвою стала церква.

Архівні матеріали не засвідчують факту повсюдного в масштабах республік опору духівництва вилученню коштовностей, активної відкритої боротьби віруючих проти цієї кампанії. У радянській

літературі, як правило, наводилися одні й ті самі факти про контрреволюційну позицію церковників. На нашу думку, треба говорити про те, що духівництво без ентузіазму зустріло декрет, але більшість із них не виявляла відвертої ворожості діям органів влади. Хоча ще у 1927 році журнал “Антирелигиозник” повідомляв, що внаслідок дії провокаційного секретного послання патріарха Тихона у різних місцях країни відбулось 1 414 кривавих зіткнень [15.-С.59]. І справді, уникнути ексцесів у ряді районів не вдалося. Було б дивно, якби мільйони віруючих змирилися з насильницьким вилученням церковних речей, про що свідчить факт із Лубенського повіту на Полтавщині, де віруючі та духівництво вважали їх своєю власністю, а не надбанням республіки [20.-Ф.П9032.-Оп.1.-Спр.50.-Арк.75]. Але у більшості випадків до конфлікту влади з духівництвом, віруючими справа не доходила. Тому кількість кривавих зіткнень, названа “Антирелигиозником”, на наш погляд, дещо перебільшена. Так у Полтавській губернії було порушено три кримінальні справи при проведенні антицерковної кампанії [21.-Ф.П9032.-Оп.1.-Спр.50.-Арк.58]: 1) звинувачення двох селян в агітації проти вилучення коштовностей; 2) звинувачення групи священників у приховуванні та знищенні інвентарних книг. Найбільшої гучності набув суд над настоятелем Троїцької церкви Полтави єпископом Василем Зеленцовим. Обережна протидія виконанню декрету була лише формальною причиною для його арешту. У ході слідства з'ясувалось, що, не сприйнявши соціалістичної революції, В. Зеленцов у роки громадянської війни у своїх проповідях начебто займався систематичною антирадянською агітацією та контрреволюційною діяльністю. Не зважаючи на те, що на 1922 рік навіть безпосередні учасники “білого руху” були амністовані, проповідницька діяльність стала основою рішення суду про розстріл архієрея. Його справа, до речі, набрала хрестоматійного значення, увійшовши до цілого ряду пропагандистських книг і брошур про контрреволюційну сутність духівництва. Треба зазначити, що смертний вирок незабаром замінили п'ятьма роками в'язниці, а в 1925 році В. Зеленцова достроково звільнили з місця ув'язнення. Віруючі Полтави вважали його “мучеником за християнство” [22.-Спр.275-6.-Арк.2].

Навряд чи були вагомими аргументи для притягнення до кримінальної відповідальності селян за агітацію проти вилучення коштовностей чи арешт шести священників за приховування або втрати інвентарних книг, що, як і самі коштовності, могли зникнути у вихорі буремних років громадянської війни.

Православне духівництво Полтави загалом підтримало декрет про вилучення коштовностей, не пов'язаних безпосередньо культовою відправою, хоча частина священників і віруючих пропонувала взамін цінностей пожертвувати грошима чи продовольством. Уряд залишався байдужим до подібних пропозицій.

Останнє слово залишалося за центральною владою в Москві, яка проявляла себе повсюди – у постійному незадоволенні темпами проведення кампанії на місцях, ігноруванні інтелігенції, яка хотіла зберегти культурно-історичні цінності, забороні заміняти вартість коштовних релігійних речей грошима чи продовольством. Л. Троцький у листі до М. Калініна від 26 березня 1922 року обурювався: “За телеграмами, які друкуються у газетах, цілком очевидно, що у багатьох місцях вилучення коштовностей здійснюється фіктивно, тобто вилучається частина коштовностей, а не всі. Потрібно направити інструкцію на місця про те, що за неповне, тобто не узгоджене з декретом вилучення відповідають місцеві органи як за злочинне недбальство. У всіх місцях, де перше поверхове вилучення проведено, слід вимагати повторного вилучення, повного і рішучого...” [23.-С.97].

Промовистим свідченням “рішучості” при проведенні кампанії є розвиток подій у с. Ревовках Чигиринського повіту. Тут віруючі на зборах прийняли таке рішення: “...Церква наша бідна. Із трьох наявних чаш, срібна лише одна... карбування 1808 року із набором, дорога прихожанам як святиня... і як предмет високодуховної витонченої роботи. Наявна дарохранительниця... потрібна для зберігання святих дарів і нічим не може бути замінена.

Інші предмети із церковного начиння металічні, без проби, посріблені. Зважаючи на крайню бідність нашої церкви, приходські збори одногolosно постановили просити... начальство звільнити нашу церкву від вилучення”.

“Начальство” в особі заступника завідувача управління Чигиринського повітвиконкому наклало резолюцію: “Чашу на підставі постанови ВЦВК завтра, 14 квітня, доставити до комісії з вилучення церковних цінностей, а дарохранительницю залишити у церкві до особливого розпорядження” [24.-Ф.2145.-Оп.1.-Спр.46.-Арк.11].

Прояви насильства відчувалися навіть в агітаційній кампанії, що супроводжувала вилучення церковних коштовностей. Політвідділ 7-ї дивізії, розташованої на Полтавщині, провів, наприклад,

агіт кампанію в три етапи з відповідними гаслами: “необхідність вилучення”, “не дасте – відберемо”, “вимагаємо суворого суду над противниками вилучення” [20.-Ф.П9032.-Оп.1.-Спр.50.-Арк.74].

“Известия ВЦВК” опублікували матеріали під заголовком “Святійша контрреволюція”, де серед ворогів радянської влади першими значився патріарх Тихон, за вину якому ставилося благословення “сільським попом бити на сполох, розсилати по селах гінців влаштовувати біля кожної церкви погроми та повстання” [25]. Подібна практика проведення агітаційної пропаганди знайшла широке поширення і на місцях. Вона швидше відштовхнула населення, ніж робила його союзником у справі допомоги голодуючим.

Вилучення коштовностей з церков і монастирів завершилося влітку 1922 року. Чи виправдались надії, які покладалися на цю кампанію? Які її економічні, політичні, моральні наслідки? У пошуках відповіді на поставлені запитання звернемося до фактів. За попередніми підрахунками за рахунок вилучення церковних коштовностей можна було придбати 525 млн пудів хліба. На виручені кошти в дійсності закупили 3 млн пудів, чималу кількість інших продуктів харчування. Значні суми пішли на придбання робочої худоби, сільськогосподарських знарядь, на підтримку кустарної промисловості в голодуючих районах, на громадські роботи, на допомогу дітям, інвалідам тощо [26.-С.153].

Привертає увагу невідповідність між попередніми оцінками розмірів церковних багатств і тими, що були вилучені, між тією метою, яка офіційно ставилась при прийнятті декрету, і тим, куди направили вилучені цінності.

У чому причина таких значних розбіжностей? Треба погодитися з думкою В. Алексєєва про те, що дуже швидко після прийняття декрету стало ясно: розрахунок на незліченні скарби церкви не виправдався. Про це попереджував і патріарх Тихон у бесіді з кореспондентом газети “Известия ВЦВК” у березні 1922 року: “У церквах немає такої кількості коштовного каміння і золота, при ліквідації яких можна було б одержати якісь величезні суми грошей... Боюсь, що навколо питання про церковні коштовності зчинився великий шум, а на практиці намічений захід не дасть очікуваного результату” [4.-С.211]. Власну неправоту хоч і не прилюдно визнав фактично Л. Троцький. У листі до П. Красикова він писав: “За всіх обставин справи впливає, що головні церковні коштовності зникли за роки революції. Залишилось лише громіздке срібло” [27.-С.166].

Опосередкованим свідченням невиправданості надії на незлічені церковні багатства є й те, що до цього часу реально не оцінена і вже не може бути оцінена вартість вилучених церковних речей. Хіба можна вимірювати на пуди, золотники речі, які мають культурно-історичну чи художню цінність? Ще в період проведення кампанії А. Луначарський попереджав, що, вбачаючи в церковних речах тільки коштовний метал, держава може зазнати великих втрат, бо є такі художні шедеври, які вона не має права продавати ні за які гроші [28.-С.199].

В економічному плані реалізація декрету про вилучення церковних цінностей не дала бажаного результату. Держава не одержала тих ресурсів (навіть якщо взяти до уваги їхнє використання винятково в інтересах голодуючих, що є досить сумнівним. – В.П.), які б суттєво поліпшили економіку і врятували від смерті сотні тисяч обездолених людей.

Цілком очевидно, що, зазнавши невдачі у сумнівній конфронтації з церквою, її ініціатори зробили все можливе, щоб зняти із себе відповідальність і покласти її на “хитре духовництво”, яке зуміло обдурити власті і сховати церковні скарби.

Судові процеси проти духовництва мали не релігійний, а політичний характер, їх притягали до відповідальності за так звану антидержавну діяльність. Кампанія із судового переслідування церковників розпочалася після листа Л. Троцького П. Красикову від 25 квітня 1922 року, де він зокрема писав: “... Потрібно запитати головних керівників церкви стосовно того, які цінності (золото, коштовне каміння) були у церкви до революції? Які велись описи цим цінностям? Де ці описи знаходяться? І при виявленні невідповідності між описами і наявністю в 2-3 важливих випадках пред’явити відповідальним керівникам пряме звинувачення в організації вивозу церковних коштовностей за кордон” [4.-С.215].

Л. Троцький не знав, а швидше не бажав знати, що останні записи до таких інвентарних книг робились ще до революції, а церкви і монастирі у роки громадянської війни та іноземної інтервенції були сильно пограбовані як військами, так і різними бандами. Тому можна вважати безпідставними претензії до церковних ієрархів щодо приховування духовництвом цінностей.

Проте незабаром почалися політичні судові процеси над священниками, церковним активом, віруючими. Доля полтавського єпископа В. Зеленцова була складовою цих подій.

Політичний курс більшовиків завдав відчутного удару по церкві не тільки як організації. Нищівного розгрому зазнала вона в духовній своїй сутності як один із головних закладів, що

консолідував народ як православну спільність. Непоправних втрат зазнала й культура, бо довгий час церква була, так би мовити, головним замовником на виготовлення високохудожніх виробів із коштовних металів, золотого шитва тощо.

На прикладі кампанії з вилучення церковних коштовностей ми продемонстрували, як реалізовувався один з основних напрямків боротьби держави проти церкви. Таких прикладів, і не тільки в царині економічних утисків духовництва, знищення матеріальної бази, можна навести багато. Це, власне, – уся історія існування церкви за часів радянської влади. Негативним наслідком державної політики щодо конфесій стала дегуманізація суспільства, долати яку доведеться ще тривалий час.

Джерела та література

1. КПРС в революціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1971. – Т. 1.
2. Ленін В.І. Соціалізм і релігія // Повн. збір. тв. – Т. 12.
3. Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. – 2001. – № 4.
4. Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М., 1991.
5. Вопросы научного атеизма. – М., 1989. – Вып. 39.
6. Одинцов М.И. Государство и церковь. – М., 1991.
7. Савельев С. Бог и комиссары // Социологические исследования. – 1991. – № 12.
8. Ленін В.І. Про значення воєнничого матеріалізму // Повн. збір. тв. – Т. 45.
9. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4.
10. Голод и помощь в УССР. – Харьков, 1922.
11. Мовчан О. Перший голод в Радянській Україні // Голодомори в Україні 1921-1923, 1931-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. – К., 2000.
12. Корзун М.С. Русская Православная Церковь. 1917-1945 гг. – М., 1987.
13. Известия ВЦИК. – 1922. – 26 февраля.
14. Советская Россия. – 1991. – 25 января.
15. Антирелигиозник. – 1927. – № 3.
16. Письмо секретаря ЦК КП(б)У губкомам партии от 8.11.1922 г. // Державний архів Полтавської області.
17. Материалы заседаний Центральной комиссии при Всеукраинском Центральном Исполнительном Комитете по изъятию церковных ценностей // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
18. Письмо ЦК КП(б)У губкомам партии от 4.05.1922 г. по вопросу изъятия церковных ценностей // Центральний державний архів громадських об'єднань України.
19. Алексеев В. Вначале был декрет // Диалог. – 1991. – № 4.
20. Доклад Полтавской губернской комиссии изъятия церковных ценностей от 17.07.1922 г. // Державний архів Полтавської області.
21. Доклад Полтавской губернской ЧК о деятельности духовенства в I-ом полугодии 1922 г. // Державний архів Полтавської області.
22. Уголовное дело епископа Василия Зеленцова // Архів Управління Служби безпеки України по Полтавській області.
23. Алексеев В. Был ли патриарх Тихон вождем церковной контрреволюции // Диалог. – 1990. – № 10.
24. Звіт про роботу комісії по вилученню церковних коштовностей // Державний архів Черкаської області.
25. Известия ВЦК. – 1922. – 28 марта.
26. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции 1917–1923 гг. – М., 1968.
27. Наш современник. – 1990. – № 4.
28. Луначарский А.В. Почему нельзя верить в бога? – М., 1965.

Summary

The problems of the Communist Party and Soviet Union attitude to Russ Orthodox Church during the early period of the Soviet State are considered in the article. Besides, the immoral and brutal action of expropriation of the church jewels in Ukraine in 1922 is investigated in it.